

AMALIY FILOLOGIYA

Geografik terminlarning ayrim semantik va grammatik xususiyatlariIkrom Islomov¹**Abstrakt:**

Ushbu maqolada termin va unga asos bo'lgan umumleksik birlik orasidagi munosabat masalasiga doir ayrim fikr-mulohazalar bayon qilingan. Shuningdek, asos-hosila munosabatida bo'lgan termin va leksemaning semantik strukturasidagi umumiy sema, farqlovchi sema, asos sema, o'zbek geografik terminlari yasaliş sistemasi va morfemik tarkibi, morfologik tuzilishiga oid grammatik xususiyatlar ayrim misollar asosida tahlil qilingan. Termin va umumleksik birlikning o'zaro sistemaviy tadqiqi natijalari ularning leksikografik talqinlari mukammallashishiga xizmat qilishi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: *termin, terminosistema, geografik termin, leksema, relyef oti, semantik struktura, sema, asos sema, yasama termin, tub termin, yasovchi asos, yasovchi vosita.*

Kirish

Tilning leksik sistemasi tarkibida terminologik birliklar ham o'ziga xos mikrosistema sifatida alohida o'rin egallaydi. Terminlar leksik sistemaning taraqqiyotida muhim omil sanaladi. Tilning sohaviy qo'llanishida terminologik birliklarning semantik va grammatik xususiyatlari o'ziga xos. Terminologik birliklarning hosil bo'lishi, terminosistemaning shakllanishi va taraqqiyotida terminlar mansub tilning umumleksik birliklari muhim ahamiyat kasb etadi. Tildagi umumleksik birlik va u asos bo'lgan terminning o'zaro munosabati semantik aspektida tekshirilsa, ulardagi semantik umumiylik va farqli belgilar yaqqol namoyon bo'ladi. Shuningdek,

¹*Islomov Ikrom Xushboqovich* – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti Amaliy filologiya kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari doktori.

E-mail: islomovikrom@navoiy-uni.uz

ORCID: 0000-0002-5011-1572

Iqtibos uchun: Islomov, I. 2022. "Geografik terminlarning ayrim semantik va grammatik xususiyatlari". *O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya*. 2 (5): 4-10.

umumiste'moldagi birlikning lisoniy qiymati va semantik strukturasini aniq belgilash, ularning leksikografik talqinini mukammallashtirish omili til birligini terminologik va umumleksik aspektda tadqiq qilish bilan bevosita bog'liq.

Borliq hodisalari ko'p qirrali mohiyatga ega bo'lganligi bois olamning lisoniy manzarasi va ilmiy terminologiya o'rtasidagi o'zaro munosabat dialektik qarama-qarshiliklar birligi qonuniyati asosida namoyon bo'ladi. Leksemalarga terminologik, onomastik, dialektal va badiiy qo'llanishlar xos bo'lib, bu qo'llanishlarning har birida mazkur atov birliklar o'ziga xos belgilari bilan farqlilik kasb etadi.

Termin bilan umumleksik birlik orasidagi munosabat masalasi tilshunoslikda turli daraja va aspektlarda o'rganilib kelinmoqda. Bu boradagi tadqiqotlarda termin va leksemaning umumiy hamda farqli xususiyatlari yuzasidan turlicha munosabat va xulosalar bildiriladi. "Terminlarning qo'llanish, tarqalish ko'lamini muayyan terminologik sistema bilan cheklangan bo'lib, ular insonning faoliyati doirasidagi aniq uslubda harakat qiladi, voqelanadi. Terminologik leksika o'z tarkibiga tor mutaxassislik doirasidan ommaviy muloqot doirasiga ko'chgan noprofessional nutqiy kontekstda keng qo'llanadigan so'z va so'z birikmalarini qamrab oladi" [Dadaboyev, 2020, 6]. Bundan ma'lum bo'ladiki, terminlar va ularning xususiyatlarini tekshirish va baholashda, albatta, termin bilan unga asos bo'lgan umumleksik birlik orasidagi munosabatning sistemaviy o'rganilishi ham masalaning ilmiy yechimida alohida o'rin egallaydi.

Asosiy qism

Terminologik birlik va unga asos bo'lgan umumleksik birlik orasidagi munosabatni o'zbek tilining ayrim relyef otlari va o'zbek geografik terminlari misolida kuzatishga harakat qilamiz. O'zbek tilida yer yuzasi ko'rinishlari, yer relyefi bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi leksemalarning semantik strukturasini yer relyefining turli shakllari, ko'rinishlariga xos belgilar asosida shakllangan. Demak, yer relyefi bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklarning semantik strukturasida "sathdan baland", "sathdan past", "sathga teng" kabi semalar mavjud. Ana shu semalar asosida bitta semantik guruhni tashkil qilgan leksemalar mikrosistemi o'zbek geografik terminlar sistemasining shakllanish manbai hamdir.

O'zbek tili leksikasida yer sathining baland, past, tekis ko'rinishlarini ifodalovchi leksemalar sistemasiga yuzdan ortiq birliklar mansub. Ular forma jihatidan turli-tuman bo'lsa-da,

semantik jihatdan uchta guruhni tashkil qiladi: *balandliklar, tekisliklar, pastliklar*. Yer yuzasining shakl va ko'rinishlari bilan bog'liq leksemalar sememasida, albatta, "Yer sathidan baland", "Yer sathidan past", "Yer sathiga teng" semalardan biri mavjud, ana shu sema asosida qayd qilingan mikrosistemalardan biriga mansub bo'ladi.

Yer sathining turli ko'rinish va shakllarini ifodalovchi leksemalar o'z-o'zidan relyef otlari maqomini ham egallaydi. Relyef otlari sifatida umumleksik tizimda barqarorlashgan mazkur atov birliklar keyingi bosqichlarda soha terminlari sistemasining shakllanishida ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Bu holatda ham yer relyefi tushunchasiga aloqador sema termin semantik strukturasining asosini tashkil qiladi. Leksemaning umumiste'mol ma'nosiga nisbatan terminologik ma'no aniq va ixtisoslashgan xususiyati bilan o'ziga xoslikka ega bo'ladi. Demak, umumiste'mol ma'noning ixtisoslashuvi natijasida terminologik ma'no shakllanadi, bu ma'no sohaviy, ilmiy tushunchalar ifodachisi sifatida alohida talqini va tavsifiga ega bo'ladi.

O'zbek geografik terminlarining yasaliishiga xos xususiyatlar ham o'ziga xoslik kasb etadi. Geografik leksemalar sistemasi tarkiban turli ko'rinishlarga ega bo'lib, ular dastlab tub yoki yasamaligi jihatidan tub geografik terminlar va yasama geografik terminlar guruhiga ajraladi.

Birinchi guruhga *vodiy, gaza, adir, tepa, qir, jar, dovon, tog', cho'qqi* kabilar mansub bo'lsa, *balandlik, beltog', ochgaza, past-tekislik, supatog', jarlik, yetimtog', yassi tepa* kabilar esa yasama geografik terminlar guruhini tashkil qiladi.

Tub geografik terminlar deb qayd qilinadigan *tog', tepa, adir, qir, dara, gaza, dovon* kabilar umumxalq tilida ham tub leksemalar mavqeyida bo'lgan. Ular ixtisoslashib, soha tushunchalarini ifodalovchi terminlar tizimiga o'tganda ham grammatik o'zgarishsiz tub geografik birliklar tarkibidan joy olgan, ya'ni o'zlarining tub leksema ekanligini soha birligi mavqeyiga o'tganda ham saqlab qolgan. Bunday aynanlikni ularning tub-yasamaliligi nuqtayi nazaridan aytish mumkin, xolos. Semantik strukturada esa, albatta, farq mavjud bo'ladi. Termin sifatida terminologik ma'no kasb etadi, umumleksik birlik esa umumiy, ijtimoiy ma'nosi bilan farqlanib turadi.

Yer sathi ko'rinishlari bilan bog'liq yasama geografik leksemalar, asosan, affiksatsiya va kompozitsiya usullari orqali yasalgan.

Tekislik, jarlik, balandlik, tog'lik, do'nglik kabilar qo'shimcha qo'shish usuli bilan yasalgan yasama terminlar bo'lsa; *beltog', yassi tepa, yassi jar, qoratog', yonbag'ir, ochgaza, do'ngqum, pasttekislik* kabilar kompozitsiya usuli orqali hosil qilingan yasama terminlar hisoblanadi. Darhaqiqat, "Yasama so'zning ma'nosi va boshqa xususiyatlari uning tarkibiy qismlari ma'nosi, shu qismlarga xos xususiyatlar asosida yuzaga keladi". [Hojiyev, 2010]

Yer sathi ko'rinishlarini ifodalovchi atov birliklari asos bo'lgan yasama geografik terminlarning vujudga kelishida [*ot+lik=asosdan anglashilgan qism ma'nosiga aniq ega joy, ko'rinish*] hamda [*sifat+lik=asosdan anglashilgan belgiga ega joy, ko'rinish*] derivatsion qoliplar muhim o'rin tutadi. Masalan, *jarlik, tog'lik, tepalik, sayhonlik, adirlik* kabilar [*ot+lik*] qolipi hosilalari bo'lsa, *pastlik, balandlik, tekislik, chuqurlik* kabi terminlar ikkinchi qolip asosida yuzaga kelgan. Ko'rinadiki, [*ot+lik*] ko'rinishidagi qolipning [*ot*] qismini yer sathi ko'rinishlarini ifodalovchi atov birliklar egallaydi. Ya'ni affiksatsiya usuli bilan hosil qilingan yasama geografik terminlarda yasovchi asos umumleksik birlikdan bo'lib, yasovchi qo'shimcha mavqeida, asosan, *-lik* ot yasovchi qo'shimchasi ishtirok etadi. *-lik* qo'shimchasidan yasama sodda geografik atamalar tuzishda o'rinish joy ko'rinishini ifodalash uchun keng foydalaniladi. Ma'lumki, *-lik* affiksi, asosan, ot, sifat va ravish turkumiga oid so'zlardan ot yasovchi ko'p ma'noli qo'shimchadir. [Nurmonov, Mahmudov 1987]

-lik affiksi yasovchi asosdan anglashilgan qismga egalik ma'nosidagi ot yasaydi: *balandlik, pastlik, jarlik, do'nglik, qiyalik, yalanglik* kabi. Bunday leksemalarning ayrimlari *-lik* affiksisiz qo'llanilishi ham mumkin. Masalan, *jarlik, tepalik, do'nglik* kabi leksemalariga xos ma'noda *jar, tepa, do'ng* leksemalarning ishlatilishi kuzatiladi. Lekin *-lik* affiksi qo'llanganda, ko'rsatilgan ma'no aniq ifodalanadi. Qiyoslang: *tepa* – makonning yuqori tomoni (yuqorisi); *tepalik* – er sathining yuqoriga ko'tarilgan qismi. [Hojiyev, 1989]. Yuqoridagi *-lik* affiksi orqali yasalgan yasama so'zda asosdan anglashilgan joy, ko'rinish aniqlik kasb etmoqda. Bu aniqlik yasama so'zning yasalish strukturasi tashkil etuvchilaridan biri bo'lgan *-lik* komponenti ma'nosi yordamida yuzaga chiqadi.

Yasama geografik terminlar tarkibida yasovchi asos, asosan, umumiste'moldagi leksemalar hisoblanadi, ba'zan *baland, tekis, past* kabi sifat turkumidagi birliklar ham ot mavqeyida kelib, polifunksionallik belgisi orqali yer sathi ko'rinishini ifodalovchi geografik terminlar hosil qilishda qatnashadi. Masalan, *balandlik, tekislik, pastlik* каби.

Geografik terminlarning tuzilish jihatidan qo'shma hisoblanadigan tipdagi terminlar tarkibida yer sathi ko'rinishlarini ifodalovchi umumiste'mol leksemaning miqdori ancha. Xususan, *olatog'*, *supatog'*, *yonbag'ir*, *yonartog'*, *yassi jar*, *do'ngqum* kabi. Bu kabi geografik terminlarning yasamaligini ularning morfologik tarkibini kuzatish orqali quyidagicha izohlash mumkin.

Qo'shma yasama geografik terminlar tarkibi, asosan, ikki o'zakli bo'lib, alohida ma'nolariga ega bo'lgan birliklar birikuvidan hosil qilingan. Ikki birlikning shunchaki birikishidan yuzaga kelgandek ko'rinadigan bu kabi qo'shma leksemalarning yasalishida o'ziga xos so'z yasalish strukturasini belgilash mumkin. *Olatog'*, *supatog'*, *yetimtog'*, *yonar tog'*, *yassi tog'*, *beltog'* kabi qo'shma geografik leksemalar kompozitsiya usuli bilan hosil qilingan yasama terminlar hisoblanadi. Aynan *tog'* leksemasi kompozitsiya usuli bilan yasalgan bunday tipdagi qo'shma leksemalarning bir nechasi tarkibida ishtirok etmoqda. Lekin, shunga ko'ra, mazkur leksemalarning so'z yasalish strukturasini yasovchi asos va yasovchi shakl komponentlariga ajratish mushkullik tug'diradi. Bu borada akademik A.Hojiyev tomonidan ham munosabat bildirilgan. Bunday qo'shma leksemalarning tarkibidagi *tog'* komponenti so'z yasalish asosi yoki yasovchi shakl vazifasida bo'la olmaydi. Masalan, *olatog'*, *supatog'*, *yetimtog'*, *yonartog'* qo'shma leksemalari *tog'*ning turli belgilari asosida hosil qilingan. Shu tufayli ham mazkur qo'shma leksemalar ma'nosini komponentlari ma'nosi bilangina asoslab bo'lmaydi. Bunday qo'shma leksemalarning ma'nosi yana boshqa leksemalar bilan birga asoslanadi: *olatog'* - ko'p yillik qor va muzliklari bo'lgan *tog'*; *yetimtog'* - *tog'* tizmasidan ajralgan holda alohida joylashgan yolg'iz *tog'*; *yonartog'* - so'nmagan vulkani bor *tog'*.

Xulosa

Zamonaviy tendensiya va yondashuvlar termin va unga asos bo'lgan umumleksik birlik munosabatini yangicha aspekt va metodlarda o'rganishni taqozo qiladi. Termin va leksema o'zaro semantik jihatdan umumiy semalarga ega bo'lsa-da, ularning semantik strukturasida jiddiy farqli belgilar mavjud, ularning umumleksik va terminologik mazmunini baholash, leksik tizimdagi o'rni va ahamiyatini ochib berish orqali leksik birlikning lisoniy qiymatini aniqlash imkoniyati qo'lga kiritiladi. O'zbek tilining umumiste'moldagi relyef otlari tizimi o'zbek tili geografik terminosistemasining birlamchi boyish manbayi hisoblanadi.

Terminlarning semantik strukturasi, yasallish tizimi, morfemik tarkibi termiga asos bo'luvchi umumleksik birlik asosida talqin qilinsa, ularning o'zaro umumiy va farqli xususiyatlari aniq xarakter kasb etadi, pirovard natijada terminologik va umumleksik birlikka oid leksikografik talqin hamda tavsifning mukammallashuvini ta'minlovchi asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

- Dadaboyev, H. 2020. *O'zbek terminologiyasi*. O'quv qo'llanma. Yoshlar nashriyot uyi, Toshkent: 136 b.
- Hojiyev, A. 2010. *O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasallishining nazariy masalalari*. Toshkent: Fan.
- Hojiyev, A. *O'zbek tili so'z yasallishi*. 1989. Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari studentlari uchun qo'llanma. Toshkent: O'qituvchi.
- Nurmonov, A., Mahmudov, N. 1987. "*O'zbek tili so'z yasallishiga bir nazar*". O'zbek tili va adabiyoti 5. 22 - 24.

Some semantic and grammatic characteristics of geographical terms

Ikrom Islomov¹

Abstract:

This article discusses some considerations regarding the relationship between a term and the general lexical unit on which it is based. The general seme in the semantic structure of the term and lexeme in relation to the derivative stem, the distinctive seme, the main seme, the system and morphemic structure of Uzbek geographical terms, and the grammatical features of the morphological structure are also analyzed. based on some examples. It was noted that the results of a systematic study of the term and the general lexical unit will serve to improve their lexicographic interpretations.

Key words: *term, terminological system, geographical term, lexeme, relief name, semantic structure, seme, basic seme, artificial term, primitive term, constructive basis, constructive tool.*

¹*Islomov Ikrom Xushboqovich* – Doctor of Philological sciences, Associate Professor of the Department of Applied Philology Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: islomovikrom@navoiy-uni.uz

ORCID: 0000-0002-5011-1572

For reference: Islomov, I. 2022. "Some semantic and grammatic characteristics of geographical terms". *Uzbekistan: language and culture. Applied philology*. 2 (5): 4-10.

References

- Dadaboyev, H. 2020. *O'zbek terminologiyasi*. O'quv qo'llanma. Yoshlar nashriyot uyi, Toshkent: 136 b.
- Hojiyev, A. 2010. *O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasallishining nazariy masalalari*. Toshkent: Fan.
- Hojiyev, A. *O'zbek tili so'z yasallishi*. 1989. Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari studentlari uchun qo'llanma. Toshkent: O'qituvchi.
- Nurmonov, A., Mahmudov, N. 1987. "*O'zbek tili so'z yasallishiga bir nazar*". *O'zbek tili va adabiyoti* 5. 22 - 24.